

Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde – Abbasiler Dönemi – İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı

*Nuhide Bozkurt**

ABSTRACT

Alids, who occasionally try to capture the power after the assassination of Ali by a Kharijit in Ramadan 40 / January 661, have not attempted such a rebellion for a long time after the murder of Husayn b. Ali. During this silence period without any Alid uprisings, Alids have played an active role in the preparation of the Abbasid Revolution which started around 100/718 under the ruling of Muhammed b. Ali. Having believed that the Abbasid Revolution, emerged with the slogan of "er-rida min al-i Muhammed" including also the Alids, shall give the power to them, Alids get disappointed upon the Abbasid government which completely disregards them in the administration of the Islamic state. This frustration provokes the efforts of Alids in the establishment of their own political power by destroying the Abbasid regime. In this article, we will analyze the first of the Alid rebellions occurred in this content, namely the uprising of Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye.

Keywords: *Alids, uprising, rebellion, Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye.*

Tarihsel Arka Plan

Alioğulları, Hz. Ali'nin ramazan 40/ocak 661'de bir harici tarafından öldürülmesinden sonra zaman zaman iktidarı ele geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Hz. Ali'ye bağlı taraftarlar, onun ölümü üzerine oğlu Hasan'a halife olarak beyat ettilerse de Hasan, Muaviye (41-61/661-680) ile uzlaşmaya vararak halifelik iddiasından vazgeçti. Muaviye'nin ölümü üzerine yönetime gelen Yezid'in (60-64/680-684) halifeliğini tanımayı reddeden Hz. Ali'nin diğer oğlu Hüseyin, Kufeliler tarafından Emevîlere karşı ayaklanmaya çağıldı. Bu çağrıya olumlu cevap veren Hz. Hüseyin'e beyat edildi. Yanında bir grupla Kufe'ye¹ yönelen Hüseyin ve arkadaşlarından bir çoğu Kerbela'da² 10 Muharrem 61/10 Ekim 680'da öldürüldü.

Alioğulları, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra uzun bir süre herhangi bir isyana kalkışmadılar. Öyle zannediyoruz ki bu sessizlik, Alioğullarının büyük bir çoğunluğunun, Muhammed b. Ali (ö.125/743) liderliğinde 100/718 yılı dolaylarında başlatılan Abbasi ihtilal hareketine destek vermiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

* *Doç.Dr.* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1979, IV, 490.

2 Yakut el-Hamevi, IV, 445.

Abbasi ihtilal lideri Muhammed b. Ali, dailerden, propaganda yaparken hedef olarak belirlenen işi “er-rıza min al-i Muhammed”³ yani “Muhammed ailesinden herkes tarafından kabul edilebilecek bir kişi” sloganıyla aktarmalarını istemiştir. Muhammed ailesi hem Abbasoğullarını hem de Alioğullarını kapsadığı için bu sloganın içeriğinin açıkça belirtilmiş olduğu söylenemez.⁴

Alioğulları, “er-rıza min al-i Muhammed” sloganı ile başlatılan Abbasi hareketinin kendilerini de içerdiği ve iktidarın kendilerine verileceği kanaatini taşımaktaydılar. Ancak ihtilal hareketi, Abbasoğullarından Muhammed b. Ali liderliğinde başlamış ve bu liderliğin aynı aile içinde devamı sağlanmıştır. Muhammed b. Ali oğlu İbrahim’i kendisinden sonra yerine geçecek kişi olarak tayin etmiş⁵, İbrahim de babasının ölümünden sonra yürüttüğü liderlik görevini Emeviler tarafından hapsedilip öldürüleceğini hissetmesi üzerine kardeşi Ebu’l Abbas es-Saffah’a devretmiştir.⁶

14 Rebiulevvel 132/31 Ekim 749’da Kufe’deki büyük mescitte beyat alan Ebu’l-Abbas⁷, yeni kurulan devletin halifesiydi artık. Ebu’l-Abbas’ın kardeşi Mansur’u kendisinden sonra halifelığe geçecek 1. Veliht, diğer kardeşinin oğlu İsa b. Musa’yu da 2. Veliht olarak tayin etmesi⁸ ve Mansur’la birlikte de bu geleneğin devam etmesi, Alioğullarının hilafete yaklaştırılmamaları anlamına geliyordu.

Alioğulları böyle bir durum karşısında hayal kırıklığına uğramış ve Abbasoğullarının -ileride temellendireceğimiz üzere kendi hakları olduğuna inandıkları- hilafeti gasbettikleri düşüncesine kapılmışlardı. Bu doğrultuda Abbasi rejimini yıkarak kendi siyasal iktidarlarını kurmayı hedef edinen Alioğullarının Muhammed b. Abdullah’ın (ö. 145/762) önderliğinde Ebu Ca’fer el-Mansur (136-158/754-775) döneminde başlattığı ilk isyan hareketini bu çalışmamızda irdelemeye çalışacağız.

Mücadelenin Gelişim Süreci

En-Nefsu’z-Zekiyye (Saf Ruh) lakabıyla tanınan Muhammed b. Abdullah b. Hasan el-Müsenna b. el-Hasan b. Ali b. Ali Ebi Talib, ailesi içinde en faziletli, dönemin en dindar ve alim bir kişisi olarak kabul edilmişti.⁹ Muhammed’in, Peygamber-

3 *Ahbaru’d Devleti’l-Abbasiyye*, yazarı meçhul, Thk. Abdulaziz ed-Duri ve Abdulcabbar el-Muttalibi, Beyrut: Daru’t Talia, 1971, 194.

4 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, 38-39.

5 İbr Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, Mısır: Mahmud Tevfik el-Kutubi, 1959, 323; Belazuri, *Ensabu’l Eşraf*, Thk. A. A. ed-Duri, Beyrut, 1978, III, 118; Taberi, *Tarihu’l-umem ve’l mulük*, Thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Beyrut: Daru Esveydan, tarihsiz, VII, 227; Ahbar, 237.

6 Taberi, VII, 423; Ahbar, 409-410; Mes’udi, *Murucu’z-zehab ve meadinul’l-Cevher*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Mektebetu’l-İslamiyye, tarihsiz, III, 267.

7 Taberi, VII, 420.

8 Taberi, VII, 470; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-Tarih*, Beyrut, 1982, V, 461.

9 İsfahani, *Makatilu’l-talibiyyin*, Thk. Ahmed Sakar, Kahire: Daru İhyail-Kütubi’l-Arabiyye, 1949, 233; İbnü’t-Tiktaka, *el-Fahri fi’l-adabi’s-sultaniyye ve’d-düveli’l-islamiyye*. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Subhi, 1962, 131.

'in geleceğini müjdelediği "mehdi"¹⁰ olarak tanındığı kaynaklar tarafından zikredilmektedir.¹¹

145/762 yılında Mansur'a karşı, iktidarı ele geçirmek için açıkça isyan hareketini başlatan Muhammed'in böyle bir isyana teşebbüs etmesinin ardında yatan sebeplerin, isyan hareketinin gelişme seyrinden önce irdelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Nefsu'z-Zekiyye, yaşadığı dönemde oldukça popüler bir şahıs olmasına rağmen hem o hem de babası aktif bir çalışmanın içerisinde bulunmamış ve Abbasi ihtilal hareketinin ve Emevi düşüşünün pasif bir seyircisi olmuşlardır.¹² Ancak kaynaklarımızda Nefsu'z-Zekiyye'yi Abbasi ihtilalinin oluşum sürecinde rol almış biri olarak gösterip kendisine bu süreçte halife olarak beyat edildiğini bildiren bir rivayete sahibiz. Bu rivayeti analiz etmeye çalışalım.

Emevi devrinin sonlarına doğru 127/744 yılında vuku bulduğu iddia edilen olayı kaynaklarımız şöyle aktarmaktadır:

İsfahani, (ö.356/967) Haşimoğullarının Ebva'c' ¹³ gerçekleştirdikleri bir toplantıda, içlerinde Saffah ve Mansur'un da bulunduğu bir grubun Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye beyat ettiklerini bildirmektedir.¹⁴

İsfahani'nin ayrıntılı bir biçimde sunduğu bu toplantıya diğer bazı tarihçiler de işaret etmiştir. Mesela Taberi (ö.310/922), 144/761 yılı olaylarında Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Muhammed ve İbrahim'in durumu ile ilgili bilgi verirken; Nefsu'z-Zekiyye'nin, Mekke'de¹⁵ Haşimoğullarıyla ilgili müşaverede bulunulan gecede Mansur'un kendisine halife olarak beyat ettiği haberini zikrettiğini bildirir.¹⁶

İbnü't-Tiktaka da (ö.709/1309), Haşimoğullarının, Emevi Devleti'nin sonlarına doğru durumlarını müzakere ettikleri bir toplantı düzenlediklerini ve bu toplantıda, içlerinde Saffah ve Mansur'un da bulunduğu Abbasi ve Talibilerden bir grubun Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye beyat ettiklerini rivayet eder.¹⁷

Ancak bize göre, Abbasoğullarından Saffah ve Mansur'un, Emevi Devleti'nin sonuna doğru 127/744-45 yılında vuku bulduğu kabul edilen Ebva toplantısında, Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye beyat ettikleri konusu tarihi gerçeklere bir çok

10 "Mehdi". kelime olarak kendisine rehberlik edilen, Allah tarafından yol gösterilen manasına gelmektedir. Emevilerin idaresinden hayal kırıklığına uğrayan bir çok Müslüman, özellikle Kербela katliamından sonra Tanrı tarafından rehber olarak gönderildiğini düşündükleri bir lider (mehdi) fikrine inandılar. Bu bağlamda mehdi unvanı, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye için kullanılmıştır. Özellikle Şii firkalarda bu inanç daima canlı tutulmuştur. (Mehdi inancı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. S. Husain Jafri, *Origins and Early Development of Shi'a Islam*, London and New York: Longman, 1979, 261-268; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Mesih ve Mehdi İnanç Üzerine (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (1981), 196-214.

11 İbnü't-Tiktaka, 132; İsfahani, 233 vd.

12 Jafri, 269.

13 Yakut el-Hamevi, I, 79.

14 İsfahani, 256-257.

15 Yakut el-Hamevi, V, 181-188.

16 Taberi, VII, 517.

17 İbnü't-Tiktaka, 130-131.

açıdan ters düşmektedir. Nitekim araştırmacılar, rivayeti analiz ederek rivayetin doğruluğunu tartışmışlardır.

Bu rivayeti analiz eden araştırmacıardan Ukayli, toplantının vuku bulduğunu, ancak bu toplantıda, Nefsu'z-Zekiyye'ye beyatın mümkün olamayacağını söyler. Kendisini temellendirirken de İsfahani'nin ve İbnü't-Tiktaka'nın Şii eğilimli birer yazar olduklarını ve bu noktada görüşlerine güvenilemeyeceğini, Taberi'nin ise olayı zayıf bir rivayet olarak naklettiğini, sonuçta böyle bir beyatın gerçekleşmesinin akıl dışı olduğunu belirtmektedir.¹⁸

Faruk Ömer de değerlendirmesini yaptığı bu rivayetten şu sonuçları çıkarır: Haşimoğulları, Emevi Devleti'nin sonuna doğru, Ebva'da toplanmışlardır. Abdullah b. Hasan el-Mahz ve oğlu Muhammed, Cafer es-Sadık, Ebu'l-Abbas, Ebu Cafer gibi şahısların hazır bulunduğu bu toplantıda; Abdullah b. Hasan, Emevi Devleti'nin yıkılmasının arkasından oğlu Muhammed'in halife olması isteğini dile getirmiş, ancak bu konuda bir ittifak sağlanmamıştır. Ayrıca Faruk Ömer, Horasan'da¹⁹ 98/716-17 yılından beri başlayan Haşimi hareketinin idraki içerisinde olan Abbasilerin, Haşimilerden belirli bir şahsa beyat etmelerinin mantıksız olduğunu kabul etmektedir. Ona göre olay doğru olsaydı, Muhammed'in isyan ettikten sonra Mansur ile olan yazışmalarında bu durum dile getirilirdi.²⁰

Ebva toplantısının değerlendirmesini yapan diğer bir araştırmacı Abdullah b. Ali de, bu toplantıda Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye beyat edilmediği görüşündedir. Ukayli ve Faruk Ömer ile hemen hemen aynı argümanları kullanan Abdullah b. Ali, onlardan farklı olarak Muhammed'in Medine²¹ halkına hitaben yaptığı ilk konuşmasında böyle bir beyattan söz etmemesi ve İmam Malik b. Enes'in (ö. 179/795) Muhammed'e isyan için verdiği cevazda böyle bir olayı delil olarak kullanmaması noktalarına değinir.²²

Cem Zorlu da böyle bir beyatın olmadığı ile ilgili bazı gerekçeler ileri sürmüştür. Abbasi davetinin önemli merhaleler aldığı, Abbasoğullarından İbrahim'e beyatın yapıldığı bu aşamada, Abbasoğullarının Muhammed'e beyat etmelerinin mantıken mümkün olmadığını, isyandan sonra Muhammed ve Mansur'un yazışmalarında bu beyattan hiç söz edilmediğini, beyatın var olduğunu belirten rivayette birtakım çelişkiler bulunduğunu ifade ederek beyatın gerçekleşmediğini ileri sürer.²³

Rivayeti tenkid etmeden doğru kabul eden araştırmacılar da vardır. Bu yaklaşımın bir örneğini teşkil eden Semira Muhtar'm²⁴ Şii eğilimli bir yazar oluşu; onu,

18 M. Raşid Ukayli, *es-Şia*, Amman, 1980, 121-122.

19 Yakut el-Hamevi, II, 350-354.

20 Faruk Ömer, *el-Abbasiyyunu'l-evail*, Beyrut: Daru'l-İrşad, 1970, 170-171.

21 Yakut el-Hamevi, V, 82-88.

22 Abdullah b. Ali el-Müsnid, *el-Aleviyyun ve'l-abbasiyyun ve da'vetu al-i beyt*, Kahire: Daru'l-Menar, 1991, 78-80.

23 Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyantlar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, 224.

24 Semira Muhtar, *Cihadu's-şia fi'l-asr' l-abbasiyyi'l-evvel*, Beyrut: Daru's-Sebil, 1978, 113.

bu rivayeti analiz etmekten uzaklaştırarak doğru olarak kabul etmeye itmiş olmalıdır.

Özetle ifade etmek gerekirse, olayın meydana geldiği kabul edilen tarihlerde Abbasi ihtilal hareketi önemli aşamalar kat etmişti. Bu dönemde ihtilal lideri, Abbasoğullarından Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahim'di. Humeyme²⁵ merkezinden yönlendirilen bu ihtilal hareketi, Haşimoğulları adına başlatılmış ve bu yaklaşım "er-rızâ min al-i Muhammed" şeklinde sloganlaştırılmıştı. Emevileri yıkmaya yönelik bu harekette, Ali ve Abbasoğulları birlikte hareket ediyordu. Ancak ihtilali yönlendiren liderler Abbasoğullarındandı. Humeyme'de, ihtilal lideri Muhammed ve onun ölümünden sonra İbrahim (ö.132/749) ile birlikte yaşayan ve olayın arka planında Abbasoğullarını iktidara getirme düşüncesinin yer aldığı bilincinde olan Saffah ve Mansur'un Alioğullarından Nefsu'z-Zekiyye'ye halife olarak beyat etmeleri mümkün görünmemektedir.

Eğer gerçekleşseyse Ebva toplantısı, Haşimoğullarının Emevilere karşı verdiği mücadelenin bir durum değerlendirmesi olmalıydı görüşünü taşımaktayız. Yoksa iddia edildiği gibi bu toplantı, halife seçmek için düzenlenmemiş ve neticede de Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'ye beyat edilmemiştir.

14 Rebiulevvel 132/31 Ekim 749'da, Ebu'l-Abbas es-Saffah için Kufe'de beyat alınmasıyla Abbasi Devleti resmen kurulmuş oldu. Ülkenin her tarafında Saffah adına beyat alınmaya başlanmıştı. Ancak Muhammed ve kardeşi İbrahim'in halifeye beyat etmeyerek ortadan kaybolmaları, Saffah'ı halife tanımayışlarının bir ifadesi olarak algılanmış ve Abbasi hilafetinin dikkatini çekmişti. Saffah'ın hilafetinde 136/754 yılının sonuna doğru hac görevini yerine getiren Mansur'un bu iki kardeşi sorması bu durumun somut bir örneğini teşkil etmiştir.²⁶

Saffah'ın hilafet döneminde herhangi bir takibe uğramayan Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin, bu dönemde devleti huzursuz edecek boyutta bir iktidar mücadelesi içinde olmadığı ve propagandasını açık bir şekilde yürütmediğini anlamak mümkündür. Ayrıca yeni kurulmuş bir devletin halifesi olarak da Saffah'ı meşgul eden daha önemli işler olmalıydı.

Saffah'ın ölümü üzerine 13 Zilhicce 136/8 Haziran 754'te hilafete gelen Mansur, konumundan şüphelendiği Muhammed hakkında ciddi bir kovuşturma başlattı. Mansur, Muhammed'in amacının ne olduğunu saptamak için gizli bir şekilde Haşimoğullarından bilgi almaya çalıştı. Hasan b. Zeyd'in dışında konuyla ilgili bilgi aldığı kişiler Mansur'a, Muhammed'in hilafeti ele geçirme isteği bilindiği için kendisinden korktuğu dolayısıyla kaçtığını söylediler. Hasan b. Zeyd ise Muhammed'in iktidarı ele geçirmek için fırsat kolladığını Mansur'a bildirir.²⁷

Muhammed'in hilafeti ele geçirmeyi amaçladığını ve bunun için çalıştığını net bir şekilde öğrenen Mansur, Muhammed'in babası Abdullah b. Hasan'dan oğlunu,

25 Yakut el-İlamevi, II, 307.

26 Taberi, VII, 517-518; İbnül-Esir, V, 513-514.

27 İbnü'l-Esir, V, 514.

hac yapılan dönemde yanında bulundurmasını istedi. Abdullah ise Mansur'un bu isteğini yerine getirmedi.

Mansur, göçebe Araplardan köleler satın alarak onları Medine çevresinde Muhammed'i bulmakla görevlendirdi. Ayrıca Mansur, taraftarlarının ağızından yazılmış, Muhammed'e itaat ettiklerini ve bu konuda yarıştıklarını içeren bir mektup, mal ve hediyelerle birlikte özel bir gözcüyü, Medine'ye gönderdi. Medine'ye gelen bu gözcü, Abdullah b. Hasan'a gitti ve oğlu Muhammed hakkında bilgi istedi. Önceleri oğlu hakkında bilgi vermektan kaçınan Abdullah'ın güvenini kazanan bu gözcü, sonuçta Muhammed'in Cüheyne dağında gizlendiğini Abdullah'tan öğrendi. Gözcü, Muhammed'in bulunduğu yere yöneldi. Ancak bu arada Mansur'un sırlarını yayan bir katibi, durumdan Abdullah'ı mektupla haberdar etti. Bunun üzerine paniğe kapılan Abdullah, Muhammed'i bilgilendirmek üzere bir şahsı gönderince Muhammed durumdan haberdar edildi, ama gözcü bu arada kaçmayı başararak Mansur'a olanları anlattı.²⁸

Bu arada Muhammed b. Abdullah'ın Basra'ya²⁹ gelerek propagandaya başladığını öğrenen Mansur da hemen Basra'ya gelmişti. Muhammed, Mansur gelmeden önce Basra'yı terk etmiş, kardeşiyle birlikte önce Aden'e³⁰ sonra Sind'e³¹, Kufe'ye ve sonunda Medine'ye dönmüşlerdi.³²

Her fırsatta Muhammed ve kardeşi hakkında bilgi alma yollarını deneyen Mansur, 140/757-58 yılında hacca gitti. Ebu Talib ailesine bol miktarda hediyeler sunan Mansur, yine ortalarda görünmeyen Muhammed ve İbrahim'in nerede olduğunu, babaları Abdullah'tan sordu. Onlar hakkında bilgisi olmadığını söyleyen Abdullah ile Mansur sert bir tartışmaya girdiler. Muhammed ve kardeşi, Mansur'un hac yaptığı bu zaman diliminde Medine'yi terk ettiler.

Muhammed ve taraftarları Mekke'de toplandılar. Mansur'u öldürmek isteyen taraftarlardan birini Muhammed, "Hayır, onu itaate davet etmeden öldürmem." deyerek engelledi. Mansur'un komutanlarından Ebu'l-Asakir diye bilinen Horasanlı Halid b. Hasan maiyetindeki 1000 kişi ile birlikte Muhammed'e katıldı. Halid'in geri dönmelerini isteyen Mansur bunda başarılı olamayınca onun üzerine saldırarak taraftarlarını öldürdü. Halid ise Muhammed'e katıldı.³³

Mansur, bu sırada Medine valisi olan Ziyad b. Ubeydullah'ı, Muhammed ve İbrahim'in aleyhine kışkırttı. Ziyad da Muhammed'i yakalayacağına dair halifeye söz verdi. Muhammed'in Medine'ye gelişinde ona karşı iyi davranarak onu serbest bırakan Ziyad'ı Mansur, valilikten azlederek hapsedti. Mansur, Ziyad'ın yerine kendisinden Muhammed b. Abdullah'ı yakalamasını istediği Muhammed b. Halid'i vali tayin ederek yeni valiye maddi açıdan da önemli destek verdi. Recep 141/Kasım 758'de

28 Taberi, VII, 527-528; İbnü'l-Esir, V, 514-516.

29 Yakut el-Hamevi, I, 420-441.

30 Yakut el-Hamevi, IV, 89-90.

31 Yakut el-Hamevi, III, 267.

32 İbnü'l-Esir, V, 517.

33 İbnü'l-Esir, V, 518; ayrıca bkz. Taberi, VII, 525-526.

Medine'ye gelen Muhammed b. Halid, Muhammed'in yakalanması için bütçeden önemli bir miktar para ayırdı. Çalışmaların yavaş yürüdüğü kanaatine varan Mansur, Muhammed b. Halid'i suçlayarak Medine ve yöresinin aranması hususunda emir verdi. Bu emir üzerine bütün evleri arayan vali, Muhammed'i bulamadı.

Mansur, Muhammed b. Halid'in bu konuda bir sonuca varamadığını görünce Ramazan 144/Aralık 761'de onu görevinden azlederek, Riyah b. Osman b. Hayyan el-Mürri'yi Medine'ye vali tayin etti.³⁴

Mansur'un, Riyah'ı Medine'ye vali olarak ataması oldukça uygun görünüyordu. Çünkü yeni valinin Şamlı ve Kays kabilesinden oluşu bu işi daha ciddiye alacağı düşüncesini çağrıştırmıştı. Şamlılar, Alioğullarına düşmandı. Kays kabilesi ise devlette önemli görevlere getirilmekten mahrum edilmişti.³⁵

Görevini oldukça ciddiye alan Riyah, hapiste olan Abdullah b. Hasan'ı tehdit ederek ona oğullarını getirmesini, aksi takdirde kendisini öldüreceğini söyledi.³⁶ Riyah ayrıca okuduğu hutbe ile Medine halkını tehdit etmiştir. Medine halkı, bu tehdide tepki göstererek valiye sert cevaplar vermiştir.³⁷

Riyah, Medine halkının kendisine karşı yaptığını itaatsizliği Mansur'a bildirince, Mansur Medine halkına okunmak üzere bir elçi ile mektup gönderdi. O, mektubunda valinin kendisine Medine halkının halifeye beyattan döndüğünü ve merkezi otoriteye karşı muhalefet içerisinde olduklarını yazarak onları kınamış ve bu durumu sürdürdükleri takdirde kendilerini kötü bir son içerisinde bulacaklarını bildirmiştir.³⁸ Mektubun okunması sonucu kızgınlığı daha artan Medine halkı, valiyi yalan bilgi vermekle suçlayarak taşa tutmuştur.³⁹

Muhammed ve İbrahim'in yakalanması konusunda Medine halkına baskı uygulayan Riyah'ın bu tutumundan Halife Mansur hoşnut kalmıştır.⁴⁰

144/761-762 yılında Mansur hac mevsiminde Hicaz'a⁴¹ gider. Ancak Halife Medine'ye gitmez, Rebeze'ye⁴² geçer.⁴³ Riyah, Rebeze'ye Halifenin yanına gider. Mansur, Riyah'ı Hasanoğullarını ve onların anne tarafından kardeşleri Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman'ı yanına getirmesi için Medine'ye geri gönderir. Medine'ye gelen Riyah, Hasanoğulları ve Muhammed b. Abdullah b. Amr'ı yakalayıp ayak ve boyunlarından bağlayarak Rebeze'ye götürür.⁴⁴ Mansur, Hasanoğullarından

34 Taberi, VII, 528-532; İbnü'l-Esir, V, 518-520; ayrıca bkz. Ya'kubi, *Tarihü'l-Ya'kubi*, Beyrut: Daru Sadır, tarihsiz, II, 374.

35 Ukayli, 127.

36 Taberi, VII, 533; İbnü'l-Esir, V, 520.

37 Yakubi, II, 374-375.

38 Yakubi, II, 375.

39 Yakubi, II, 375.

40 Ukayli, 127.

41 Yakut el-Hamevi, II, 218-220.

42 Yakut el-Hamevi, III, 24-25.

43 Dineveri, *Ahbaru'ut-Tıval*, Mısır: Matbatü's-Sa'ade, 1330, 364.

44 Taberi, VII, 539-540; İbnü'l-Esir, V, 523-524; ayrıca bkz. Yakubi, II, 374; İbn Tağrıberdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Muluk Mısır ve Ve'l-Kahire*, Kahire: Daru'l-Kütubi'l-Mısıriyye, tarihsiz, I, 353.

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin yerini sorar. Bu grup onun yerini bilmediğini ve ondan haberdar olmadığını söyleyince Mansur, gruba oldukça sert davranır.⁴⁵ Kufe'ye nakledilen bu grub, Kufe'de yer altındaki bir bölmede olumsuz şartlarda hapsedilir.⁴⁶

Mansur, Hasanogullarına karşı oldukça sert ve acımasız bir politika takip etmiş ve bu ailenin bazı fertlerini öldürmüştür.⁴⁷ Mansur, özellikle Aliogullarına karşı sempati besleyen Horasan halkının taraftarlığını kazanmak için Haşimiyye'de⁴⁸ Horasanlılardan oluşan bir gruba özel bir hutbe okumuştur. Bu hutbede Mansur, Horasan halkını överek, onları kendi taraftarı ve yardımcıları olarak ilan etmiş ve Abbasi davetinin sahibi olarak nitelendirmiştir. Mansur hutbesine devamla Horasan halkının Abbasoğullarına beyat etmekte isabet ettiklerini ve hilafet hakkının Aliogullarının değil, kendi hakları olduğunu söylemiştir.⁴⁹

Sıkı bir takip altında olan ve gizlenen Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye Recep 145/eylül 762'de Medine'de ortaya çıkarak açık isyan hareketini başlattı.⁵⁰

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin isyan için bu zaman dilimini seçmesinde hangi faktörlerin rol oynadığı açıkça bilinen bir husus değildir. İsyân için seçilen bu zamanın Muhammed'in zihninde planladığı en uygun zaman dilimi mi olduğu, yoksa içinde bulunduğu koşulların onu açıkça isyan etmeye zorladığı mı⁵¹ sorusuna cevap olabilecek nitelikte kaynaklarımızda iki rivayet mevcuttur: Her iki rivayetin de içeriği onun şartlar tarafından isyan etmeye zorlanmış olduğu noktasında birleşmektedir. Bu rivayetlere göre Muhammed'i isyan etmeye zorlayan faktörlerden biri, akrabalarının tutuklu oluşu⁵², diğeri ise arkadaşları tarafından ısrarla isyanını açığa vurmaya yönlendirilmesidir.⁵³

Muhammed'in bu zaman diliminde isyanını açığa vuruşunun gerekçeleri olarak gösterilen bu nedenler, iktidarı ele geçirmek isteyen bir lideri motive etmesi noktasında önemlidir. Ancak bu nedenlerin yanında belki de o 13 yıllık bir hazırlık dönemini yeterli görmüş ve zihninde planladığı bu zaman diliminde yukarıda ifade edilen nedenlerin de etkisiyle 145/762 yılında açıktan isyan etmiştir.

Sonuçta isyanını açığa vuran Muhammed, yanında 250 kişiyle beraber önce Medine'deki hapishaneye gidip oradaki mahpusları çıkarttı ve Medine valisi Riyah'ı tutuklattı.⁵⁴ Medine halkına Mansur'u ağır bir dille suçlayan bir konuşma yaptı. Konuşmasında Mansur'u Allah'ın mülkünde Allah ile inatlaşan ve Kabe'yi küçük dü-

45 Yakubi, II, 374.

46 Mes'udi, III, 310.

47 Taberi, VII, 546-549; İbnü'l-Esir, V, 526-527.

48 Yakut el-Hamevi, V, 389.

49 Hutbenin metni için bkz. Mes'udi, III, 311.

50 Ya'kubi, II, 376; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömeri. Riyad: Daru Tayyibe, 1985, 421; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, Thk. Hüseyin el-Esed. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1986, VI, 214; krş. Taberi, VII, 557; İbnü'l-Esir, V, 529.

51 F. Buhl, "Muhammad b. Abd Allah". E.I.

52 Mes'udi, III, 306.

53 Taberi, VII, 553; İsfahani, 261, 280; Zehebi, VI, 214.

54 Taberi, VII, 554, 557.

şürmek için Kubbetu'l-Hadra'yı inşa eden kişi olarak gösteren Muhammed, Abbasoğullarını Allah'ın düşmanları olarak ilan ederek onları Allah'ın helalini haram, haramını helal yapan kişiler olarak lanse etmiştir.⁵⁵

Medine'yi ele geçiren Muhammed, halife sıfatıyla buraya vali olarak Osman b. Muhammed b. Halid b. Ez-Zübeyr'i tayin etmiştir. Bir devlet başkanı olarak hareket eden Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyeye, Abdülaziz b. Muttalib b. Abdullah el-Mahzumi'yi kadılığa, Abdülaziz cd-Diraverdi'yi cephaneliğin başına, Ebu'l-Kalemmes'i güvenlik teşkilatının başına, Abdullah b. Ca'fer'i ise Divanu'l-Ata'nın başına getirmişti.⁵⁶ Muhammed aynı zamanda Hasan b. Muaviye'yi Mekke'ye, Kasım b. İshak'ı Yemen'e⁵⁷, Musa b. Abdullah'ı Şam'a⁵⁸ vali tayin etti.

Muhammed'in isyanına katılma konusunda Malik b. Enes'ten fetva isteyen Medinelilere Malik b. Enes'in, "Mansur'a zorlanarak beyat ettiniz, zorlananın yemini olmaz."⁵⁹ diyerek bu beyatı geçersiz sayması, Medinelilerin cesaretini artırarak Muhammed'e önemli ölçüde destek vermelerine sebep olmuştur.

Muhammed kardeşlerini ve çocuklarını da kendi propagandasını yapmak ve adına beyate çağırarak diğer İslam beldelerine gönderdi. Oğullarından Ali b. Muhammed'i Mısır'a⁶⁰, Abdullah'ı Horasan'a, Hasan'ı Yemen'e, kardeşi Musa'yı Cezire'ye⁶¹, diğer kardeşi Yahya'yı önce Rey'e⁶² oradan da Taberistan'a⁶³ gönderdi. Yine kardeşlerinden İdris b. Abdullah'ı Magrib'e⁶⁴, İbrahim'i de Basra'ya gönderdi.⁶⁵

Mücadelenin "Hukuksal" Boyutu

Muhammed'in isyan haberini, inşasıyla meşgul olduğu Bağdat'ta⁶⁶ alan Mansur, Kufe'ye gitti. Bu isyan karşısında nasıl bir tutum takınacağı ile ilgili çeşitli kişilerin görüşlerine başvuran Mansur,⁶⁷ Muhammed'e bir mektup yazdı. O, mektubunda "...Senin için benim üzerimde, Allah'ın ahdi ve misakı, Allah ve Resulü'nün güvencesi vardır. Şayet sen tövbe eder ve dönersen sana, bütün çocuklarına, kardeşlerine ve sana uyanlara kanları ve malları hakkında eman veririm. Döktüğün kan ve yok ettiğin malları sana bağışlarım ve sana bir milyon dirhem ve istediğin ihtiyaçlarını veririm...."⁶⁸ diyordu.

55 Konuşmanın tam metni için bkz. Taberi, VII, 558; İbnü'l-Esir, V, 531.

56 Taberi, VII, 559.

57 Yakut el-Hamevi, V, 447-448.

58 Yakut el-Hamevi, III, 311-315.

59 Taberi, VII, 560.

60 Yakut el-Hamevi, V, 137-143.

61 Yakut el-Hamevi, II, 134-136.

62 Yakut el-Hamevi, III, 116-122.

63 Yakut el-Hamevi, IV, 13-16.

64 Yakut el-Hamevi, V, 161.

65 Mes'udi, III, 307-308.

66 Yakut el-Hamevi, I, 456-467.

67 Taberi, VII, 564-565.

68 Mektubun tam metni için bkz. Taberi, VII, 566; ayrıca bkz İbn Abdірabbih, *Kitabu'l-İkdi'l-*

Mansur bu mektubuyla Muhammed'i isyanından vazgeçirmeye çalışır. Mansur, Muhammed'in bu tutumundan vazgeçmesi halinde onu ve taraftarlarını yargılamayacağını, kendisine maddi imkanlar sağlayacağını ve dilediği yerleşim bölgesine gitmesine izin vereceğini belirtir.

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, Mansur'a yazdığı mektubunda;

"... Senin bana teklif ettiğin gibi ben de sana eman teklif ediyorum. Çünkü hak, bizim hakkımızdır. Siz bu işi bizimle beraber iddia ettiniz. Taraftarlarımızla birlikte ortaya çıktınız ve bizim üstünlüğümüzle bu nimete erdiniz. Şüphe yok ki babamız Ali vasi ve imamdı. O halde onun çocukları sağ iken siz ona nasıl varis oldunuz? Sen kesin olarak bilirsin ki, bu işe talip olanların hiç biri şeref, nesep, hal ve babalarının şerefi bakımından bize denk değildir. Biz ne lanetlenmiş ne de kovulmuş ve ne de esir alınıp da serbest bırakılmış kimselerin çocuklarıdanız. Haşimoğullarından hiçbirinin, Peygamber'e akrabalık, İslama girmede öncelik ve fazileti bizim kadar vesile edinme hakkı yoktur. Cahiliyye devrinde Resulullah'ın annesi Fatıma bintü Amr'ın; İslamda Resulullah'ın kızı Fatıma'nın çocukları siz değil, biziz. Muhakkak ki Allah bizi seçti. Babamız Peygamberlerden Muhammed'dir. İslam'a ilk giren Ali'dir..."⁶⁹

diyerek isyan edişinin ana nedenini açıklar. Muhammed bu mektubunda, Abbasilerin hilafeti kendileriyle birlikte iddia ettiğini, kendilerinin desteğini aldığını ve sayelerinde başarıya ulaştıklarını, ancak sonuçta Alioğullarının "hilafetin asıl sahipleri" olmalarına rağmen iktidara getirilmediklerini belirtir. Sonuçta o, hilafetin Alioğullarının hakkı olduğu iddiasını; Hz. Muhammed'e yakınlıklarına, onun kızı Fatıma'nın ve vasi, imam, ilk İslama giren kişi olarak kabul ettikleri Hz. Ali'nin çocukları olmaları temeline dayandırmaktadır.⁷⁰

Kanaatimizce, Muhammed'in hilafete kendilerinin Abbasoğullarından daha layık olduklarını temellendirme noktasında, babaları Ali'nin vasi ve imam oluşu, dolayısıyla akrabalık açısından hilafetin kendi hakları olduğunu, Haşimoğulları içerisinde kendilerinin bir çok açıdan bu işe daha layık olduklarını vurgulaması, onun hilafet meselesine dini olmaktan ziyade siyasi açıdan bakışının bir ifadesi olsa gerektir. Muhammed, hilafete Alioğullarının daha layık olduğunu iddia ederken Hz. Ali'nin kendilerini imam veya halife olarak tayin ettiği tezinden hareket etmiyor. Şayet Şia bu dönemde "Hz. Ali ve soyunun nass ve tayinle imam olduğu" düşüncesini ifade etseydi, bu mutlak dile getirilir, başka sebepler geri planda kalırdı diye düşünüyoruz.⁷¹

Mansur ise Muhammed'e yazdığı mektupta;

"...kadınlara yakınlığın ile fazla övünecek olursan bununla cahil ve kaba kimseleri doğru yoldan saptırırsın. Oysaki Allah kadınları amcalar ve babalar

Ferid, Thk. Ahmed Emin ve arkadaşları, Beyrut: Daru'l-Küttabi'l-Ğazzali, 1983, V, 79; İbnü'l-Esir, V, 536.

69 Mektubun tam metni için bkz. Taberi, VII, 566-568; ayrıca bkz. İbn Abdірabbih, V, 79-81; İbnü'l-Esir, V, 536-538.

70 Jafri, 278-279; Semira Muhtar, 137.

71 Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi*-, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, 63.

gibi saymamıştır; babadan akrabalar gibi de saymamıştır. Çünkü Allah, amcaı baba mertebesinde saymış ve kitabında daha yakın olan anneden önce onun ismiyle başlamıştır...”

“...Resulullah'ın oğulları olduğunuza dair sözlerine gelince, şüphesiz Allah, kitabında şöyle buyuruyor:

*'Muhammed içinizden herhangi birinin babası değildir.'*⁷²

Ancak siz onun kızının oğullarısınız. Bu da yakın bir akrabalıktır. Ancak o, miras hakkına bütünüyle sahip olamadığı gibi velayet hakkına da mirasçı olamaz. Onun imameti de caiz değildir. Bu durumda olan bir kadın vasıtasıyla nasıl mirasçı olunur?”

“...Yine sen biliyorsun ki Peygamber'den sonra Abdulmuttalib oğullarından Abbas'tan başka hiç kimse kalmamıştı. Böylece amcalık yönünden onun varisi olmuştu. Daha sonra bunu Haşimoğullarından birçok kimse talep etmiş, ancak onu Abbas'ın oğlundan başkası alamamıştır. O halde hacılara su verme işi onundur, Peygamber'in mirası ona aittir, hilafet onun evladındadır. Artık Cahiliyye ve İslam devrinde din ve dünyaya ait şeref ve fazilete dair ne varsa, Abbas onların hem varisi hem de miras bırakanıdır.”

“...Peygamberlerin sonuncusuna siz değil biz varis olduk...”⁷³

diyerek hilafetin kendi hakları olduğunu, kendi bakış açısıyla temellendirme yoluna gitti.

Mansur, hilafetin Abbasoğullarının hakkı olduğunu iddia ederken; argüman olarak, maddi mal varlığı paylaşımındaki miras olgusunu dayanak almış, buna bağlı olarak da hilafetin varisleri olduğunu iddia etmiştir. Söz konusu paylaşım esas alındığında, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Abdulmuttalib oğullarından Abbas'dan başka kimse kalmadığı için Abbas, asabe olarak ve amcalık yönünden Hz. Muhammed'in varisi olmuştu. Bu iddia, kaynağını babanın ölümü halinde amcanın onun yerine geçeceğini vurgulayan⁷⁴ geleneksel Arap hukukundan almaktaydı.

Mansur'un ve Muhammed'in hilafete hak sahibi oluşlarını temelde Peygamber'e olan yakınlığa bağlamalarındaki ortak nokta, bir anlamda o dönemde İslam toplumunu idare edecek şahıs için, İslam öncesi geleneksel kültürünün bir devamı olarak nitelendirebileceğimiz kan bağıını temel alış fikridir.

Otoriteye Başkaldırının Sonu

Mansur ile Muhammed'in yazışmalarından hiçbir sonuç elde edilemedi. Teslim olmayı reddeden Muhammed, iktidarı ele geçirme mücadelesini sürdürdü. Mansur da Muhammed ile savaşmak üzere kardeşinin oğlu İsa b. Musa'yı görevlendirdi.⁷⁵

İsa'nın Medine'ye yaklaştığı haberini alan Muhammed, uymaları gereken taktikler konusunda arkadaşlarıyla istişare etti. Medine'de kalınması ve hendek kazma işinde

72 Ahzab, 40.

73 Mektubun tam metni için bkz. Taberi, VII, 568-571; ayrıca bkz. İbn Abdirabbih, V, 81-85; İbnü'l-Esir, V, 538-542.

74 Jafri, 279.

75 Taberi, VII, 577-578; İbnü'l-Esir, V, 543; İbn Abdirabbih, V, 85.

de Peygamber'in yolunun takip edilmesi gerektiği fikirleri benimsenerek uygulamaya kondu.⁷⁶

İsa'nın A'vas denilen yere kadar geldiğini haber alan Muhammed, taraftarlarını toplayarak onlara işin önemini, düşmanlarının çokluğunu bildiren bir konuşma yaptı. O bu konuşmasında taraftarlarına, kendisiyle birlikte olmak ya da olmamak konusunda serbestlik tanıyan ifadeler kullandı. Onun bu konuşmasından sonra bir çok kişi onu desteklemekten vazgeçerek ayrıldı, yanında çok az insan kaldı.⁷⁷

Yanıdakilerle birlikte Medine yakınlarında bir yerde konaklayan İsa, Muhammed'e, Mansur'un kendisine ve ailesine eman verdiğini bildiren bir haberci gönderdi. Muhammed ise cevap olarak mücadelesine ölünceye kadar devam edeceğini bildirdi.

İki taraf karşı karşıya geldi. Her iki tarafında oldukça kayıp verdiği bu savaşta, Muhammed 14 Ramazan 145'te öldürüldü.⁷⁸

Emevi Devleti'ni yıkmaya yönelik başlatılan ihtilal hareketine, iktidara gelecekleri inancıyla önemli ölçüde destek veren Alioğullarının, Abbasi Devleti'nin kurulduğu aşamadan itibaren dışlanması, onları tekrar iktidar mücadelesine itmştir. Bu konuda ilk tepkiyi lider olarak Muhammed vermiş ve Saffah'a beyat etmeyerek gizlenmiştir. Abbasi Devleti'nin dikkatini çeken bu durum Alioğullarının sıkı takibiyle neticelenmiştir. 145/762 yılında Mansur döneminde isyanını açığa vuran Muhammed, Medine halkından beyat alarak halifelliğini ilan etmişti. O, Peygamber'e yakın akraba oluşunun bir neticesi olarak Alioğullarının hilafete hak sahibi olduklarını temel gerekçe göstermek suretiyle, Abbasilerin onların bu haklarını gasbettiğini ileri sürerek isyan etmiş, ancak etrafında çok taraftar kitlesinin olmaması sonucu, halifenin kuvvetlerine karşı direnememiş, ve siyasal iktidarı ele geçirme deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

76 İbnü'l-Esir, V, 544-545.

77 İbnü'l-Esir, V, 545.

78 Daha geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, V, 546-550.